

Scottish International Conference on Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA RANG NOMLARI VA ULARNING RAMZIY MA'NOLARI

Xoliqova Zahro Arol qizi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23219678>

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy asarlari tilida qoʻllangan rang nomlarining leksik qatlamlari, ularning ramziy maʼnolari va hozirgi oʻzbek tilidagi taqdiri tahlil qilinadi. Navoiy tilida turkiy (oq, qora, qizil, sariq, koʻk) hamda fors-tojik va arab (zard, sabz, siyoh, safid, kabud, laʼl, lojuvard) rang nomlari birga qoʻllangani, ularning koʻpchiligi mumtoz adabiyot va tasavvuf taʼsirida ramziy maʼno kasb etgani koʻrsatiladi. Rang konsepti evolyutsiyasi nuqtai nazaridan bu qatlamlarning ayrimlari arxaiklashgani, ayrimlari esa hozirgi tilda soʻz yasash va madaniy ramzlar orqali saqlanib qolgani aniqlanadi.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, rang nomi, ramziy maʼno, mumtoz adabiyot, tasavvuf, rang konsepti, leksik qatlam.

НАЗВАНИЯ ЦВЕТОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ И ИХ СИМВОЛИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ

Холикова Зохра Арол кизи

Аннотация. В статье анализируются лексические пласты цветообозначений в языке произведений Алишера Навои, их символические значения и судьба в современном узбекском языке. Показано, что в языке Навои параллельно употребляются тюркские (oq, qora, qizil, sariq, koʻk) и персидско-таджикские и арабские (zard, sabz, siyoh, safid, kabud, laʼl, lojuvard) названия цветов, многие из которых под влиянием классической литературы и суфизма приобрели символический смысл. С точки зрения эволюции концепта цвета выявлено, что часть этих пластов архаизировалась, а часть сохранилась в современном языке в словообразовании и культурной символике.

Ключевые слова: Алишер Навои, название цвета, символическое значение, классическая литература, суфизм, концепт цвета, лексический пласт.

COLOR TERMS IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI AND THEIR SYMBOLIC MEANINGS

Xoliqova Zahro Arol qizi

Abstract. The article analyzes the lexical layers of color terms in the works of Alisher Navoi, their symbolic meanings and their fate in modern Uzbek. It is shown that Navoi's language uses Turkic (oq, qora, qizil, sariq, koʻk) as well as Persian-Tajik and Arabic (zard, sabz, siyoh, safid, kabud, laʼl, lojuvard) color terms side by side, and that many of them acquired symbolic meaning under the influence of

classical literature and Sufism. From the perspective of the evolution of the color concept, some of these layers have become archaic, while others survive in modern Uzbek through word formation and cultural symbolism.

Keywords: Alisher Navoi, color term, symbolic meaning, classical literature, Sufism, color concept, lexical layer.

Kirish

Alisher Navoiy asarlari tili eski o'zbek adabiy tilining eng yuksak namunasi bo'lib, uning leksik boyligi nafaqat o'zbek tili tarixi, balki turkiy tillar taraqqiyotini o'rganishda ham muhim manba hisoblanadi [Nurmonov, 2002; 32]. Navoiy asarlarida rang nomlari faqat tasvir vositasi emas, balki obraz yaratishning, ma'noni chuqurlashtirishning va g'oyaviy ramzni ifodalashning muhim usulidir. Shu sababli rang konsepti evolyutsiyasini o'rganishda Navoiy asarlari tili alohida bosqich sifatida e'tiborga loyiq.

Tadqiqotning maqsadi Navoiy asarlarida qo'llangan rang nomlarining leksik qatlamlarini aniqlash, ularning ramziy ma'nolarini ochib berish va bu birliklarning hozirgi o'zbek tilidagi taqdirini yoritishdan iborat. Vazifalar: rang nomlarining manbasi (turkiy, fors-tojik, arab) bo'yicha guruhlash; ularning ma'no qirralarini aniqlash; mumtoz adabiyot va tasavvufdagi ramziy talqinni ko'rsatish; hozirgi tilga o'tishdagi o'zgarishlarni tahlil qilish.

Nazariy asos

Mumtoz adabiyotda rang nomlari ko'pincha ikki darajada qo'llanadi: to'g'ri ma'noda (narsaning haqiqiy rangi) va ko'chma-ramziy ma'noda. Ramziy ma'no shakllanishida shoirlik an'anasi, ya'ni go'zallik ideali, ishq mavzusi va badiiy timsollar tizimi muhim rol o'ynaydi [Rustamov, 1979; 90-110]. Tasavvufda esa ranglar ruhiy maqomlar, ilohiy nur va inson nafsining holati bilan bog'lanadi [Schimmel, 1975; 270-285].

Rang nomlarining semantik taraqqiyotini baholashda ularning kelib chiqishi bo'yicha qatlamlash, ya'ni turkiy asos va o'zlashma qatlamni farqlash muhimdir. Berlin va Kay nazariyasiga ko'ra, asosiy rang atamaları til tarixida bosqichma-bosqich shakllanadi [Berlin, Kay, 1969; 1-45]. Navoiy davri tili esa asosiy turkiy atamalar bilan bir qatorda fors-tojik va arab tillaridan kirgan, ayniqsa badiiy nutqqa xos rang nomlarining mo'l-ko'l qo'llanishi bilan xarakterlanadi.

Material va metodlar

Tadqiqot materiali Alisher Navoiy asarlarining 20 jildlik mukammal to'plami [Alisher Navoiy, 1987–2003] hamda "Navoiy asarlari lug'ati" [Navoiy asarlari lug'ati, 1972; 5-12] asosida tanlandi. Tahlilda tavsifiy, leksik-semantik, qiyosiy va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Rang nomlari kelib chiqishiga ko'ra guruhlanib, ramziy ma'nolari mumtoz adabiyot va tasavvuf an'anasi bilan bog'liq holda izohlandi.

Tahlil va natijalar

Rang nomlarining leksik qatlamlari. Navoiy tilida rang nomlari uch qatlamga ajraladi. Birinchi qatlamni turkiy asosli atamalar (oq, qora, qizil, sariq, ko'k, ala, bo'z) tashkil etadi. Ikkinchi qatlam fors-tojik tilidan kirgan atamalar (zard, sabz, siyoh, safid, kabud, surx, gulgun, zarrin) bo'lib, ular ayniqsa she'riy nutqda keng qo'llangan. Uchinchi qatlamga arab tilidan kirgan va rang bilan bog'liq obrazli so'zlar (la'l, zumrad kabi qimmatbaho tosh nomlari asosidagi ranglar) kiradi. Bu qatlamlarning birga

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

mavjudligi, sinonimik boylik va uslubiy tanlash imkonini bergan (1-jadval) [Navoiy asarlari lugʻati, 1972; 5-12].

1-jadval. Navoiy tilidagi rang nomlari va ularning asosiy ramziy maʼnolari

Navoiy tilidagi shakl	Qatlami	Hozirgi oʻzbekcha	Asosiy ramziy maʼnolari
oq / safid	turkiy / fors-tojik	oq	poklik, nur, yorugʻlik, halollik
qora / siyoh	turkiy / fors-tojik	qora	gʻam, zulmat, baxtsizlik; shu bilan birga soch va koʻz goʻzalligi
qizil / surx / laʼl	turkiy / fors-tojik / arab	qizil	ishq, qon, labning goʻzalligi, qimmatbaholik
sariq / zard	turkiy / fors-tojik	sariq	rangparlik, ayriliq iztirobi, oltin
koʻk / kabud	turkiy / fors-tojik	koʻk	osmon, gardun, tole
sabz	fors-tojik	yashil	tabiat, umid, navqironlik
lojuvard	fors-tojik	toʻq koʻk	osmon, qorongʻi koʻk tus

Ramziy maʼnolar. “Oq” rang Navoiy asarlarida poklik, yorugʻlik va maʼnaviy ravshanlik ramzi sifatida keladi. “Oq yoʻl”, “oq koʻngil” kabi birikmalar ham shu anʼanaviy qarashni aks ettiradi. “Qora” rang esa ikki yoqlama xarakterga ega: bir tomondan u gʻam, zulmat va baxtsizlik timsoli (“qora kun”, “baxti qora”) [Rahmatullayev, 1978; 40-60], ikkinchi tomondan, mumtoz goʻzallik ideali sifatida qora soch va qora koʻz maqtovida qoʻllanadi. Tasavvufda esa qoralik baʼzan inson nafsining oʻzini yoʻq qilishi (fano) bilan bogʻliq talqin qilinadi [Schimmel, 1975; 270-285].

“Qizil” rang (shuningdek, laʼl) Navoiy gʻazallarida ishq, lab va qon obrazlari bilan chambarchas bogʻliq. “Sariq” (zard) esa ayriliq va dard bilan bogʻlanadi: oshiqning rangi sargʻayishi ishq iztirobining tashqi belgisi sifatida tasvirlanadi. “Koʻk” va uning fors-tojik muqobili osmon, gardun va taqdir tushunchalari bilan, “yashil” (sabz) esa tabiat, navqironlik va umid bilan bogʻliq. Mumtoz sheʼriyatda yuz tuklarini “sabza” yoki “xat” deb atash va ularni yashil rang bilan bogʻlash anʼanasi ham mavjud boʻlib, bu rang konsepti goʻzallik tasvirining bir qismi boʻlganini koʻrsatadi [Rustamov, 1979; 90-110].

Rang nomlarining sinonimik qatorlari va uslubiy vazifasi. Navoiy tilida bir rang bir necha soʻz bilan ifodalanishi mumkin: qizil rangni bildirishda “qizil”, “surx”, “laʼl”, “gulgun” kabi soʻzlar, qora rangni ifodalashda “qora”, “siyoh”, “siyah” singari birliklar qoʻllanadi. Bunday qator soʻzlar rangning maʼno nozikliklarini (toʻqlik, qimmatbaholik, tabiiylik) ifodalash imkonini beradi: masalan, “laʼl” soʻzi nafaqat qizil rang, balki qimmatbaho tosh va goʻzal lab obrazini ham beradi. Shuningdek, mumtoz poeziyada rang nomlari koʻpincha qarama-qarshi qoʻyiladi (oq va qora, laʼl va zard) va bu antiteza badiiy taʼsirni kuchaytiradi [Rustamov, 1979; 90-110].

Rang nomlarining tasavvufiy talqini. Navoiy ijodi tasavvuf bilan chambarchas bogʻliq boʻlgani uchun rang nomlari koʻpincha ruhiy va maʼnaviy maʼnolarda ham talqin qilinadi. Tasavvuf adabiyotida

Multidisciplinary research and Innovation (SICMRI 2026)

oq rang nur va poklik, qora rang esa zulmat yoki o'zlikdan kechish bilan bog'lanishi mumkin; yashil rang Xizr siymosi ("al-Xizr" — "yashil") bilan bog'liq ravishda hayot va ma'naviy yo'l ko'rsatuvchi kuch ramziga aylangan [Schimmel, 1975; 270-285]. Navoiy asarlarida bunday ramzlar har doim bevosita izohlanmaydi, ular o'quvchining mumtoz an'anani bilishiga tayanadi. Shu sababli bu rang nomlarini hozirgi o'quvchiga yetkazishda lug'at izohi bilan birga madaniy-tarixiy sharh ham zarur.

Rang nomlarining ko'chma ma'nosi metafora va metonimiya orqali kengayadi. "La'l" so'zi qimmatbaho tosh nomidan labning rangi va go'zalligini bildiruvchi obrazga, "zarrin" so'zi oltin rangidan qadrlil va ulug'vor ma'nosiga, "siyoh" so'zi esa yozuv vositasi nomidan qoralik va g'am tushunchasiga o'tadi. Bu holatlar rang nomlarining narsa nomi bilan bog'liq bo'lgan tarixiy bosqichini ham ko'rsatadi va rang konsepti evolyutsiyasi mohiyatini tushunishga yordam beradi [Navoiy asarlari lug'ati, 1972; 5-12].

Yetti rang tizimi. Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostonida Bahrom yetti gumbazda yetti xil ranglarda yashaydi va har bir rang haftaning bir kuniga hamda bir sayyora mos keladi. Bu tizim Nizomiy an'anasiga tayanadi va rang konseptining badiiy-falsafiy talqinini yaratadi: har bir rang o'ziga xos kayfiyat, hikoya va ma'no bilan bog'lanadi [Rustamov, 1979; 90-110]. Shu bilan rang nomlari Navoiy asarida faqat tasviriy vosita emas, balki kompozitsion va g'oyaviy tizimning bir qismi sifatida ham xizmat qiladi.

Hozirgi o'zbek tilida taqdiri. Navoiy tilidagi rang nomlarining aksariyati hozirgi tilda faol ishlatilmaydi: "zard", "surx", "kabud", "safid" kabi so'zlar arxaizm yoki she'riy so'z sifatida qolgan. Biroq ular butunlay yo'qolmagan. Ularning izlari so'z yasash va barqaror birikmalarda saqlangan: "sabzavot" va "sabzi" (sabz asosida), "siyoh" va "siyohdon" (qora rang va yozuv vositasi bilan bog'liq), "zarrin" (oltin rangli, qimmatli ma'nosida) kabi so'zlar shunday misollardir. Turkiy asosli "oq", "qora", "qizil", "sariq", "ko'k" kabi atamalar esa asosiy rang nomlari sifatida mustahkamlangan va ramziy ma'nolarning katta qismini davom ettirmoqda.

O'zlashma rang nomlarining arxaiklashuvi sabablari bir necha omil bilan izohlanadi. Birinchidan, o'zbek adabiy tilining shakllanishi jarayonida so'z tanlash me'yorlari o'zgargan va turkiy asosli atamalarining ustuvorligi kuchaygan. Ikkinchidan, mumtoz she'riyatning obrazli tizimi bilan bog'liq birliklar (la'l, zard, surx) kundalik nutqdan chiqib, asosan badiiy matn doirasida qolgan. Uchinchidan, hozirgi ta'limda rang nomlari asosan oddiy, turkiy asosli shaklda o'rgatiladi, mumtoz atamalar esa maxsus kurslarda o'rganiladi.

Bu holat rang konsepti evolyutsiyasida ikki yo'nalish mavjudligini ko'rsatadi: birinchisi — o'zlashma atamalarining arxaiklashuvi va turkiy asosli atamalarining ustuvorligi; ikkinchisi — o'zlashma o'zaklarning so'z yasash va madaniy ramzlar orqali yashashi. Shu bilan birga Navoiy davridagi ramziy ma'nolarning asosiy qismi (oq — poklik, qora — g'am, sariq — dard) hozirgi o'zbek tilida, frazeologizm va maqollarda o'z davomini topgan.

Rang nomlari ishtirokidagi birikmalar. Navoiy tilida rang nomlari ko'pincha sifat sifatida otlar bilan birikib, barqaror yoki yarim barqaror birikmalar hosil qiladi. Bunday birikmalarda rangning ma'nosi o'z mohiyatidan chiqib, obrazli xususiyat kasb etadi: "qora ko'z", "qora soch", "oq yuz" kabi ifodalar go'zallik va pokizalik tasviriga xizmat qiladi, "qora kun", "baxti qora" kabilar esa baxtsizlik ma'nosini beradi. Bunday birikmalarining aksariyati hozirgi tilda ham saqlanib qolgan va o'zbek frazeologiyasining asosiy qatlamlaridan birini tashkil qiladi [Rahmatullayev, 1978; 40-60]. Bu esa Navoiy davridagi rang konsepti bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida uzviy aloqa mavjudligini ko'rsatadi.

Kontekst va ma'no nozikliklari. Navoiy asarlarida rang nomining ma'nosi faqat leksik ma'no bilan belgilanmaydi, balki matn konteksti, janr va mavzu bilan ham aniqlanadi. G'azalda "qora" rang go'zallik timsoli bo'lishi mumkin, dostonida esa xuddi shu rang ayrim voqealarning g'amgin ruhini bildirishi mumkin. "Sariq" rang ishq mavzusidagi she'rlarda dardning belgisi, boshqa kontekstda esa qimmatbaho metall (oltin) bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli rang nomlarini tahlil qilishda ularni alohida so'z sifatida emas, balki matn tarkibida o'rganish lozim [Navoiy asarlari lug'ati, 1972; 5-12]. Bu yondashuv hozirgi o'quvchi uchun mumtoz matnni to'g'ri tushunishda ham muhimdir.

Rang nomlari va o'zbek tili ta'limi. Navoiy asarlaridagi rang nomlarini o'rganish o'zbek tili va adabiyoti ta'limida ham amaliy ahamiyatga ega. Maktab va oliy ta'lim darslarida mumtoz matnlar ustida ishlashda "zard", "sabz", "la'l", "siyoh" kabi so'zlarning hozirgi o'zbekcha muqobillarini ko'rsatish, ularning ramziy ma'nolarini izohlash o'quvchilarning leksik boyligini oshiradi. Bunday ish o'quvchida mumtoz meros bilan zamonaviy til o'rtasidagi aloqani his qilish ko'nikmasini ham shakllantiradi [Nurmonov, 2002; 32].

Xulosa

Alisher Navoiy asarlari tilida rang nomlari turkiy, fors-tojik va arab qatlamlaridan iborat boy tizim hosil qiladi. Bu tizim badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirgan va ranglarga ramziy, falsafiy hamda tasavvufiy ma'no bergan. Hozirgi o'zbek tilida bu qatlamning bir qismi arxaiklashgan, biroq u so'z yasash, frazeologizmlar va madaniy ramzlar orqali saqlanib qolgan. Natijalar o'zbek tili tarixi, leksikologiya va mumtoz adabiyot tili bo'yicha o'quv qo'llanmalar yaratishda, shuningdek, o'zbek tilini o'qitishda rang konsepti bilan ishlashda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1987–2003.
2. Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – 5-12-b.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – 32-b.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 40-60-b.
5. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – 90-110-b.
6. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley: University of California Press, 1969. – P. 1-45.
7. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – P. 270-285.